

PAPER DETAILS

TITLE: TÜRKİSTAN'DA CEDITILIK HAREKETİNİN ETKİSİNDE TİYATRO

AUTHORS: Seda YILMAZ VURGUN

PAGES: 219-232

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/321374>

TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN ETKİSİNDE TİYATRO

Seda Yılmaz Vurgun*

ÖZET

Türkistan bölgesi XVI. yüzyıldan itibaren gerileme sürecine girmiş ve XVIII. yüzyılın başından itibaren de Rus işgaline uğramıştır. İstanbul, Mısır, Moskova ve Paris gibi merkezlerde seyahat eden ve eğitim alan aydınlar Rusya Müslümanlarını içinde bulundukları kötü şartlardan çıkarmak için harekete geçmişler ve ceditçilik hareketini başlatmışlardır. Ceditizm hareketi İsmail Gaspıralı önderliğinde başlamış usul-ü cedit okullarının açılması ve Tercüman gazetesinin yayınlanmaya başlaması ile hız kazanmıştır. Ceditçi aydınların önde gelenlerinde olan Abdullah Kari, Abdülhamid Çolpan, Hamza Hekimzade Niyazi, Abdullah Avlâni, Abdurauuf Fıtrat ve Münevver Karî gibi aydınların desteği ile ceditçilik hareketi bütün Rusya Müslümanları arasında yayılmıştır. Aydınlar reformları yayarken edebiyat, basın gibi alanları kullanmışlar ve tiyatroya büyük önem vermişlerdir. Mahmud Hoca Behbudi'nin *Pederkuş* adlı romanı tiyatroya ilgiyi artırmış ve bu oyun birçok bölgede sahnelenmiştir. Bu eserin etkisi ile birçok tiyatro grubu kurulmuştur. Tiyatro ceditçilerin hem siyasi hem de ahlaki anlamda insanlara gerçekleri gösterdikleri bir alan olmuştur. Ancak tiyatro Rusya'nın ve muhafazakâr kesimin bir kısmının muhalefetiyle karşılaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tiyatro, Ceditçiler, Pederkuş, Türkistan.

ART OF THEATRE IN TURKESTAN UNDER THE INFLUENCE OF JADIDISTS

ABSTRACT

Turkestan region is a place which had experienced a declining process since 16th century and starting from the early 18th century it has been occupied by Russians. The intellectuals, who were travelled and educated in such centers as Istanbul, Egypt, Moscow and Paris, have reacted against the difficult conditions that Muslims of Russia were in and they founded the movement of Jadidism. Ismail Gasprinsk was the leading founder of Jadidism and the movement has started to rise with establishment of the Schools for Jadidism Methods and with publication of Tercuman Journal. With the support of those intellectuals who were the leaders of Jadidism as Abdullah Qari, Abdulhamid Cholpan, Hamza Hakimzada Niyazi, Abdullah Awlani, Abdurauuf Fitrat and Munawwar Qari, the movement of Jadidism has become widespread among all Muslim Community within Russia. The fields of literature and media were used by the intellectuals for spreading reforms and also art of theatre was considered as very significant. Mahmud Khoja Bedbudi's novel of Padarkush has enlarged the interest towards drama and this play was staged in numerous places. Many drama groups were established only due to the effect of that play. For Jadidists, the theatre stage has become a place where they can indicate the

* Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sedayilmazvurgun@hotmail.com

truths to people in terms of both politically and morally. On the other hand, art of theatre has faced opposition from Russia and also from some parts of conservative side of local people.

Keywords: *Art of Theatre, Jadidists, Padarkush, Turkestan.*

GİRİŞ

Türkistan Müslümanları binlerce yıllık göz kamaştırıcı tarihi ve kültürel yapıya sahip olmalarına rağmen XVI. yüzyıldan itibaren içinde bulundukları taassup ve yozlaşmadan çıkamamışlar, bağımsızlıklarını kaybetmiş ve Rusya'nın uyruğu haline gelmişlerdi. Müslümanların içinde bulunduğu bu atalet ve cahillik Rusya'nın işine gelmişti. Rusya, Müslümanları asimile etmek, eğitimsiz bırakmak, siyasi amacı olmayan Müslümanlar haline getirmek ve bir aydınlanmanın oluşmasını engellemek için her türlü tedbiri almıştı.

Ceditçilik hareketi böyle bir ortam içinde ortaya çıkmıştı. Sayıları az olmasına rağmen geniş bir etkinliğe sahip Türk aydınları tarafından başlatılan ceditçilik hareketi çoğunlukla ulema ve tüccarlardan oluşmuştu. Ceditçilerin genel özellikleri çift eğitimli olmalarıydı. Medresenin yanında Osmanlı İmparatorluğu, Rusya veya Avrupa'daki okullardan birinde eğitim almışlardı.¹

Ceditçilik XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında başlamış ve 1930'lu yıllara kadar sürmüştü.³ Rus İmparatorluğu'nda sosyal ve siyasal açıdan farklılıklar olduğundan dolayı ceditçilik her bölgede farklı bir yapıya sahip olmuştur.

Türk topluluklarının içinde bulundukları ataletten kurtulmaları için ilk mücadeleyi başlatan kişi İsmail Gaspıralı idi.⁴ Gaspıralı eserleri ile fikirlerini yaymanın yanında yenilikçi bir aydıındı. Ceditçilik hareketi 1884 yılında Gaspıralı'nın yeni bir yöntemle eğitim veren ilk usul-ü cedit okulunu açmasıyla hız kazanmıştı.⁵

Münever Kâri, Mahmud Hoca Behbudi, Ahmed Baytursun, Mir Yakup Tulat, Mağcan Curnabay, Çolpan, Şihâbüddin Mercânî, Abdürraûf Fıtrat, Rızaeddin Fahreddinoğlu ve Abdullah Avlâni gibi isimler önde gelen ceditçilerdendi.⁶ Bu isimler gidip gördükleri yerlerin yanında birbirlerinin eserlerinden ve görüşlerinden de

¹ *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C.III, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2003, s.60.

² Taha Akyol, *Cedidcilik, İslam Ansiklopedisi*, C.7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.211; Tom Everett-Heath, *Central Asia: Aspects of Transition*, Routledge Curzon, London, 2003, s.6.

³ Muratgeldi Söyegov, "Türkmen Ceditçi Yazarlar", *Gazi Türkiyat*, Sa:7, 2010, s.327.

⁴ Mehmet Saray, *Makaleler*, C.3, Berikan Yayınları, Ankara, 2013, s.381; Mehrdad Haghayeghi, *Islam and Politics in Central Asia*, St. Martin Press, New York, 1995, s.9.

⁵ Ebubekir Güngör, *Türkistan'da Fikir Akımları Ceditçilik Türkçülük*, İslamcılık, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.157; Ludmila Polonskaya –Alexei Malashenko, *Islam in Central Asia*, Ithaca Press, Reading, 1994, s.60.

⁶ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.586; Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistanda Türkler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.235-247; Barçınay Curyeva, *İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistanda Ceditçilik Hareketi*, İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara, 2004, s.596.

etkilenmişlerdi.⁷ Ceditçiler gazete okumaları ve seyahatleri sayesinde modern dünyayı tanıma imkânı bulmuşlardı.

Ceditçiler çok sayıda önemli yeniliği halkın anlayabileceği hale getirmeye çalışmışlar, özellikle eğitim alanına önem vermişlerdi.⁸ Eğitimin kutsal olmasından ziyade yaygın günlük bir işlev olmasına çalışmışlardı.⁹ Ceditçiler arasında Türklerin Orta Asya’da geri kalmasının sebepleri çeşitli nedenlere bağlanmıştı. Mesela Ceditçi aydınlar içinde Şihâbüddin Mercânî gibi din adamlarına göre geri kalmanın sebebi İslam’ın yanlış yorumlanmasındandı. Bu nedenle medrese eğitimini ıslah etmek gerekirdi.¹⁰

İsmail Gaspıralı 1883 yılında Türkçe olarak *Tercüman* gazetesini çıkarmış ve fikirlerini onun vasıtasıyla yaymıştı.¹¹ Başlangıçtaki sınırlı baskı sayısına rağmen *Tercüman* gazetesi Rusya Müslümanlarının yaşadığı bütün bölgelere yayılmış, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar gibi Müslümanların yaşadığı birçok bölgede okunmuştu.¹² İlk yayınlandığında haftada bir kere çıkan gazete, 1903 yılından itibaren haftada iki gün, 1912’den sonra da günlük olarak çıkmaya başlamıştı.¹³ *Tercüman* gazetesi Türkistan’da yaygın şekilde okunmasına rağmen her grubun ana gündemini oluşturmamıştı.¹⁴

Ceditçilik hareketi gelişim sürecinde birçok engelle karşılaşmıştı. Mutaassıp çevrelerin ve mollaların bir kısmının karşı çıkmasından dolayı halka bu akımı benimsetmek oldukça zor bir hal almıştı. İsmail Gaspıralı’nın temsil ettiği fikir ve düşüncelerin karşısında bulunan Müslüman cemaatin içindeki muhafazakâr gruplar Gaspıralı’yı halkı dinden uzaklaştırmakla suçlamıştı.¹⁵

Gaspıralı’nın karşılaştığı bir diğer baskı da Ruslardan gelmişti. Ruslar Cedit hareketini bir tehlike olarak görmüşlerdi.¹⁶ Ruslaştırmanın resmi devlet politikası olduğu ve Rus olmayanlara karşı şiddet uygulandığı bu dönemde bazı nüfuzlu Ruslar ceditçileri Panislamizm ve Pantürkizm’i yayarak, Rusya’yı bölmekle suçlamışlardı.¹⁷

⁷ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s.49-58.

⁸ Alpargu, *agm.*, s.586.

⁹ Khalid, “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, Çev: Müfit Balabanlılar, *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 s.638.

¹⁰ Ahmet Kanlıdere, “Mercânî”, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, İstanbul, 2013, s.170.

¹¹ Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1831-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.62; Mehmet Saray, *Makaleler*, s.386; Ludmila Polonskaya–Alexei Malashenko, *Islam in Central Asia*, Ithaca Press, 1994, s.59.

¹² *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.18; Arzu Terzi, “İsmail Bey Gaspıralı’nın Yenilikçi Eğitim Modeliyle Osmanlı Medrese Sisteminin Değişimi Arasındaki Etkileşim”, *İslamla Yenilenme ve Birlik-1 İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2013, s.119.

¹³ Ertuğrul Yaman, *Gaspıralı İsmail ve Ortak Türkçesi*, Alternatif Yayınları, Ankara, 2002, s.41.

¹⁴ Khalid, “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, s.636.

¹⁵ Hakan Kırımlı, “Gaspıralı İsmail Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.13. İstanbul, 2013, s.394.

¹⁶ Ahmet B. Ercilasun, “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri” <http://ismailgaspırali.org/> ismailgaspırali/?p=2, (05 05 2014); Hasan Sabri Ayzayof, *İsmail Gaspıralı Albümü ve Gaspıralı İsmail Hayatı Eserleri*, Usûl-i Cedit Hareketi içindeki Yeri, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1999, s.49.

¹⁷ Kırımlı, *agm.*, C.13., s.394; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.198.

Gaspıralı Orta Asya'da yaşayan Türk boylarıyla da sıkı bir alaka içindeydi.¹⁸ İsmail Gaspıralı'nın fikirleri Kırım, Türkistan gibi bölgelerin yanında Azerbaycan Türklerini de etkilemişti. Azerbaycan Türklerinin dil ve kültür alanındaki başarıları özellikle İsmail Gaspıralı'nın tesiri ile gelişerek politik sahaya yayılmıştı.¹⁹

Ceditçiler İstanbul, Paris ve Mısır'daki reform hareketlerinden etkilenmişlerdi. İsmail Gaspıralı, Çobanzade, Fıtrat, Mahmud Hoca Behbudi ve Musa Cârullah gibi önemli ceditçilerin İstanbul'a gitmeleri ve buradaki kültürel reform taraftarı kişilerle görüşmeleri bakış açılarını değiştirmişti.²⁰ Rusya İmparatorluğu ceditçilik hareketini ortadan kaldırmaya çalışarak birçok ceditçiye öldürmüştü. Ancak ceditçiliğin etkilerini ortadan kaldırmada başarısız olmuşlardı.²¹

Tiyatro

Tiyatro tarih boyunca birçok aşamadan geçmiştir. Tiyatro dini, sihri ve psikolojik tesirler sonucunda ortaya çıkmış bir sanat dalıdır.²² Önceleri tiyatro temsil verilen yer anlamına gelirken sonraları temsil verilen eser manasında kullanılmıştır.²³ Tiyatro ilkel zamanlardan başlayarak Yunanlılar, Fransızlar ve İtalyanlar gibi birçok ulusun katkısıyla gelişmiştir.

Orta Asya'da tiyatronun geçmişi çok eskilere dayanmakla beraber²⁴ atalara saygı, efsaneler ve destanların sahnelenmesi ile gelişme göstermiştir.²⁵ Bu bölge de modern anlamda tiyatro ise XIX. yüzyılın son çeyreğinde ceditçilerin etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Ceditçiliğin güçlenip, genişlemesine paralel olarak eğitim ve öğretim faaliyeti ile başlayan hareket sonraları basın, tiyatro ve edebiyat alanlarına yayılmış; gazetecilik ve dergicilik gelişmiş, birçok matbaa kurulmuş ve çok sayıda kitap basılmıştır.²⁶

Ceditçiler tiyatroya önem vererek, birçok şehirde tiyatro oyunları sahnelemişlerdi. Tiyatro gösteriminin temel amacı halkı içinde bulunduğu karanlık süreçten çıkarmaya çalışmaktır.²⁷ Geniş toplumlara hitap etmek isteyen ceditçilere tiyatro eşsiz bir fırsat vermişti.²⁸

¹⁸ Safer Nagayev, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik (Gaspıralı ve Türkistan)", Çev: Bayram Orak, <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/snagayev.htm>, (18 04 2014).

¹⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.141; Ercilasun, <http://ismailgaspıralı.org/ismailgaspıralı/?p=2>.

²⁰ İbrahim Konçak, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Sa:2(1), Çankırı, 2013, s.110-111; Ahmed Raşid, *The Resurgence of Central Asia Islam or Nationalism?*, Oxford University Press, London, New Jersey, 1994, s.88.

²¹ Hugh Pope, *Sons of The Conqueror: The Rise of The Turkic World*, Overlook Duckworth, London, s.98.

²² Bedrettin Tuncel, *Tiyatro Tarihi*, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1938, s.3-4.

²³ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, C.1, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985.

²⁴ Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1963, s.15-16; Mehmet Fuat, *Başlangıçtan Bugüne Türk ve Dünya Tiyatro Tarihi*, Varlık Yayınevi, 1970, İstanbul, s.301,

²⁵ Fuat, *age.*, s.300.

²⁶ Cezmi Eraslan, "Fıtrat, Abdürraûf", *İslam Ansiklopedisi*, C.13, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s.49.

²⁷ Begali Kâsimov, "Ceditçilik" *Gazi Türkiyat*, Sa:6, 2010, s.344.

²⁸ "Jadidizm", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jadidism>, (06 05 2014).

Türkistan'da modern anlamda tiyatro ve drama yazarlığının yayılmasında, Azerbaycanlı ve Tatar aydınların önemli hizmetleri olmuştu. Azerbaycan tiyatro edebiyatının önde gelen ilk büyük temsilcileri Mirza Fethali Ahundzâde, Necef Vezirli, Celil Memmedkulizâde gibi aydınlar Cedit tiyatro edebiyatının ve sahne faaliyetlerinin başlamasında ve gelişmesinde oldukça etkili olmuşlardı.²⁹

Tiyatro tartışma ortamı yaratılmasını sağlamıştı.³⁰ Ceditçilerin yazdığı tiyatro eserlerinde karakterlerin bireysel olarak isimlerinden ziyade toplumsal bir karakteri simgelemelerine daha çok önem verilmişti.³¹ Genelde sosyal içerikli olan oyunlarda kahramanlar ve kötü karakterler kullanılmıştı. Her oyunun izleyiciye vermek istediği bir mesaj vardı. Neticede istenilen amaca ulaşılır, oyunların sonunda genelde izleyiciler verilerek istenen mesajı anlardı. Zaten oyuncuların biri dikkat çekilmek istenen noktaları özetlerdi.

Tiyatroda profesyonel bir kadro olmadığı için tiyatro eserleri amatörler tarafından oynanmıştı. Medrese öğrencilerinin oyunları sahnelediği görülürdü.³² Yaygın taassuptan dolayı kadın oyuncu bulmak çok zor olmuş, bu nedenle ilk zamanlar da kadın rolleri erkekler tarafından oynanmıştı.³³ 1914 yılına kadar olan rollerde zaman zaman Ermeni ya da Gürcü kızları da sahneye çıkmışlardı.³⁴

Tiyatroda dramının yanında komedi de etkin olan diğer bir unsur haline gelmeye başlamıştı.³⁵ Cedit akımının etkin olduğu yıllarda tiyatro eşitlik, adalet ve kadın sorunları gibi çeşitli konuları ele almıştı.³⁶

Ceditçilerin uygulamaya çalıştıkları eğitim faaliyetlerinin hepsinin mali desteğe ihtiyacı vardı. Zengin insanlardan usul-ü cedit okullarına fon sağlamaları, tiyatroları himaye etmeleri ve kendi başlarına ayakta duramayacak gazete ve dergileri ayakta tutmaları istenmişti.³⁷

Türkistan'da, İdil-Ural ve Kırım'da olduğu gibi milli tiyatronun ilk örnekleri birtakım engellerle karşılaşmıştı. Müslümanların çağdaşlık yoluna girmesini istemeyen Rus hükümeti ve eskilik taraftarı kadimciler tiyatro faaliyetlerini engellemeye çalışmışlardı.³⁸

Ruslar tiyatronun izleyicileri derinden etkilediğini fark etmişler ve bundan dolayı, 1867 yılında Taşkent'te Heveskârlar Drama Tögeregi adlı ilk amatör tiyatro topluluğunu

²⁹ Şuayip Karakaş, "Türkistan'da ilk Tiyatro Faaliyetleri ve Pederkuş Piyesi", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa:2, 2001, s.164.

³⁰ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, University of California Press, Berkeley, 1999, s.10.

³¹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.128.

³² "Jadidizm", <http://www.iranicaonline.org/articles/jadidism>.

³³ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, s.186, 188.

³⁴ İsmet Zaat, "Tiyatromuzun Kısa Tarihçesi ve Kırım Tatar Tiyatrosunun Kurucusu İsmail Bey Gaspıralı", *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2003, s.177.

³⁵ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.128.

³⁶ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.224.

³⁷ Khalid, "Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş", s.640.

³⁸ Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi, (1893-1920)*, Ankara, 1988, s.120-121; Seyfettin Erşahin, "Buhara'da Ceditçilik Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C:1, Sa:3, Ocak-Nisan 1999, s.215.

kurmuşlar, ardından 1876'da Semerkand'da Musikalı Drama Töğeregi, sonrasında ise 1890'da Heveskârlık Cemiyeti'ni ve Hokand'da Dramatik San'at Heveskârları Töğeregi'ni faaliyete geçirmişlerdi. Bu tiyatro toplulukları, Rus ve Avrupa tiyatrosunun seçkin örneklerini sahneye koymuşlardı.³⁹

Ruslar yalnızca kendilerinin onay verdiği oyunların sahnelenmesini istemişlerdi. Müslüman halkı aydınlatacak oyunlara mani olmuşlardı. Tiyatro oyuncularını halk arasında çok sevilmesine rağmen sürekli uygulanan yasaklar neticesinde hem sanatçıların hem de halkın tiyatro hevesi söndürülmeye çalışılmıştı.⁴⁰

Din adamlarının bir kısmının tiyatronun İslam'a karşı olduğunu belirtmesi de tiyatroya ilgiyi azaltan diğer bir etkeni. Ceditçilerin tiyatro çalışmaları hükümet memurları tarafından iyi karşılanmamıştı. Ceditçilere *Masharacılar* gibi adlar verilmişti. Namangenli bir zengin olan Abdilkâdir Hoca, halkı gençler aleyhine tahrik etmiş, tiyatro ile meşgul olanlara esnafın hiçbir şey satmaması ve berberlerin onları traş etmemeleri için faaliyetlerde bulunmuştu.⁴¹ Ayrıca Orenburg'da 1917 ihtilaline kadar reformcularla mücadele eden Veli Molla Hüseyinov tiyatro, musiki gibi faaliyetleri hep dinsizlikle suçlamış ve bu gibi hareketlerin şeriata aykırı olduğunu ayet ve hadislerle kanıtlamaya çalışmıştı.⁴²

Müslüman ahalinin de engellenmesini istediği oyunlar olmuştu. Orenburg'da bazı gençlerin sahneye koymak istediği oyun ahali tarafından Rus makamlarına şikâyet edilerek sahnelenmesine mani olunmuştu.⁴³

Tiyatro eserleri aracılığı ile ceditçiler ekonomik ve dinsel sömürü, geri kalmışlık, cehalet, modası geçmiş gelenek ve göreneklere karşı halkın aydınlanmasını amaçlamışlardı.⁴⁴

Ceditçilerin bir sanat türünü yayarken diğer bir sanat türünü kullandıkları olmuştu. Dönemin şairleri bir yandan sosyal problemleri düşünürken diğer yandan da kendi fikirlerini lirik şiir temelinde yaymışlardı. Taşkent'te bulunduğu dönemde Furkat tiyatroyla ilgili düşüncelerini içeren *Suvorov* gibi şiirlerini yazmıştı.⁴⁵

Batılı anlamda tiyatro Özbek edebiyatında XIX. yüzyılın ikinci yarısında görülmüştü. Özbek edebiyatında tiyatro türünün örnekleri ceditçi yazarlar tarafından verilmişti. Özbek edebiyatında tiyatro türünde ilk eser veren kişi Türkistan aydınlanmasına damga vuran Mahmud Hoca Behbudi' idi.⁴⁶ Behbudi'ye göre halkın aydınlanmasında sadece yeni okullar açmak yeterli değildi. Aynı zamanda halkın hem sorun hem de kusurlarını görececek bir aynaya ihtiyacı vardı. İşte bu nedenle Behbudi tiyatroya

³⁹ Şuayip Karakaş, "Türkistan'da İlk Tiyatro Faaliyetleri ve Pederkuş Piyesi", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa:2, 2001, s.163.

⁴⁰ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.529.

⁴¹ Karakaş, agm., s.168.

⁴² Güngör, age., s.168.

⁴³ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, s.187.

⁴⁴ Hablemitoğlu, age., s.120-121

⁴⁵ Güngör, age., s.105.

⁴⁶ Güngör, age., s.111.

yönelmişti.⁴⁷ Tiyatroyu bir ibrethane olarak gören Behbudi tiyatro ile ilgili birçok istatistik çıkarmıştı.⁴⁸

Behbudi 1911 yılında *Baba Katili (Pederkuş)* adlı romanı yazmıştı.⁴⁹ Üç perde ve dört bölümden oluşan Pederkuş adlı eser sade bir dile yazılmıştı. Pederkuş piyesi, her şeyin paradan ve para kazanmaktan ibaret olduğunu düşünen elli yaşlarındaki *Bay* ile ona bu düşüncesinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışan yenilikçi fikirlere sahip *Dâmulla* ve Rus mektebinde okumuş modern giyimli milliyetçi *Ziyah* adlı bir Müslüman arasında cereyan eder. Behbudi Efendi, eğitimle ilgili düşüncelerini, Dâmulla ve bilhassa Ziyah tiplerinin ağzından açıklar. Bay adlı zengin oğlunu okutmayı bütün tavsiyelere rağmen istememiş ve bunun sonucunda cahil kalan oğlu *Taşmurad* sokak serserilerine katılarak kendi babasını öldürmüş ardından Sibiry'a sürgün edilmiştir.⁵⁰

Baba Katili (Pederkuş) oyunu düşüncelerin farklılığına bakılmaksızın ulusal çıkar için bütün aydınları birleştirmeyi amaçlamış ve çocukları okutmanın önemini vurgulamıştı.⁵¹ Pederkuş dramının sahnelenmesi Özbek edebiyatının doğmasını sağlamıştı. Ayrıca tiyatro türüne olan ilgiyi de artırmıştı.⁵² Pederkuş dramı 1913 yılında Taşkent'te⁵³ ardından 1914 yılında Semerkand'da ve 1914-1916 yılları arasında Turan topluluğu tarafından Fergana'da sahneye konulmuştu. Bu oyun ihtilal dönemlerinde de oynanmaya devam etmişti.⁵⁴ Pederkuş oyununun ardından birçok amatör tiyatro grubu kurulmuştu.⁵⁵

Taşkent, Semerkand ve Hokand şehirlerinde tiyatro toplulukları kurulmuş Avlâni, Hamza gibi tiyatro yazarları ve sanat uzmanları yetişmişti. 1911-1917 yılları arasında yazılan ve adları uzmanlarca bilinen Özbek sahne eserlerinin sayısı kırkı geçmişti.⁵⁶ Türkmen ceditçilerden Hıdır Deryayev'de tiyatro alanında eser vermiş ceditçilerden biriydi.⁵⁷

Hamza Hekimzade Niyaziy Özbek edebiyatında tiyatro alanındaki çalışmaları ve Özbek tiyatrosuna katkılarının dolayı önemli bir ceditçiydi. Bu öneminden dolayı Taşkent'teki büyük tiyatro binasına ve Özbekistan'da pek çok yere onun adı verilmişti.⁵⁸ Onun bu alandaki ilk başarısı, *Zeherli Hayat yahud Aşk Kurbanları* idi. Bu eserde iki gencin birbirlerine olan masum aşkları ve cahil bir çevreden kaynaklanan ölümleri

⁴⁷ Fatma Açık, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara, 2007, s.49.

⁴⁸ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.134, 137.

⁴⁹ Edward Allworth, *The Modern Uzbeks from The Fourteenth Century to The Present A Cultural History*, Hoover Press, Stanford, 1990, s.148; İbrahim Kalkan, "Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa: 14, Erzurum, 2000, s.292.

⁵⁰ Begali Kasimov, *Mahmud Hoca Behbudiy*, Tenlengen Eserler, Taşkent 1977, s.49; Karakaş, agm., s.170-185.

⁵¹ Güngör, age., s.111; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.145.

⁵² Rizayev Şuhret, *Cedit Draması*, Taşkent, 1977, s.53; Aynur Öz, *Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine, Türkler*, C.19, Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.703; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.130.

⁵³ Geoffrey Wheeler, *The Modern History Of Soviet Central Asia*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964, s. 218.

⁵⁴ Açık, age., s.49.

⁵⁵ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.130.

⁵⁶ Begali Kâsimov, "Ceditçilik", *Gazi Türkiyat*, Sa:6, 2010, s.342.

⁵⁷ Muratgeldi Söyegov, "Türkmen Ceditçi Yazarlar", *Gazi Türkiyat*, Sa:7, 2010, s.336.

⁵⁸ Emek Üşenmez, *Yeni Özbek Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s.114.

anlatılmıştı.⁵⁹ Hokand'da Hamza Hekimzade Niyaziy *Bay ile Hizmetçi* adlı bir eser vererek okumanın önemini vurgulamıştı. Ayrıca *Kim Togri*, *Tuhmetçiler*, *Burngi Kızlar yahud Maysaranın İşi Cezası* adlı eserleri yazarak komedi türünün ilk örneklerini vermişti.⁶⁰ *Perenci Sırlarında Bir Levhayaki Yallaçıla İşi* adlı eseri psikolojik bir drama idi.⁶¹

Taşkent'te ceditçilik hareketinin ateşli savunucularından biri olan Abdullah Avlâni Turan cemiyetine bağlı Turan tiyatro grubu için *Pinek*, *Siz ve Biz*, *Partugaliya İnkılabı*, *Advokatlık Asanmi?*, *İki Sevgi* adlı eserleri yazmıştı.⁶² *Pinek* ve *Advokatlık Asanmi?* adlı eserlerinde Avlâni geleneksel yaşamın tembel ve hareketsiz halini ortaya koymuş ve kumar gibi kötü alışkanlıkları ele alarak eğitimdeki sefaletin hafifletilmesine değinmişti.⁶³ *Katil-i Kerime*, *Ev Terbiyesinin Bir Şekli*, *Hiyanetkar Ailesi* gibi Tatar ve Azerbaycan Türklerinin oyunlarını Özbekçeye çevirmişti.⁶⁴

1913 yılında *Turan* adında bir tiyatro topluluğunun oluşturulmasında ve bu topluluğunun çalışmalarında aktif olarak yer almıştı.⁶⁵ Derneğin kuruluş amaçları arasında tiyatro sevgisi uyandırmak, tiyatro eserleri yazarak sosyal hayatı canlandırmak yatıyordu.⁶⁶ Avlâni halkın gözünü açmak ve insanları daha medeni bir hale getirmek için tiyatro işlerine girişmişti. Avlâni tiyatrodaki aktör, yönetmen ve yönetici olarak görev almıştı. Taşkent'te birkaç defa tiyatro oynadıktan sonra bütün Fergana'yı dolaşmış, her şehirde birkaç defa tiyatro eserlerini sahnelemiş ve Türkistan gençlerini bir hedef yönünde birleştirmeyi amaçlamıştı.⁶⁷

Ceditçilerin tiyatroya önem vermesinin altında farklı amaçlar da yatmakta idi. Ceditçiler tiyatroyu politik fikirlerini yaymak için kullanmışlardı.⁶⁸ Tiyatro ile gençleri siyasi yönden birleştirmek ve yeni bir inkılâba hazırlama amacı da güdülmüyordu.⁶⁹

Münevver Karî Türkistan'da tiyatro işlerinin yoluna konulmasında Abdullah Avlâni'ye destek olmuştu.⁷⁰ Münévver Karî Türkistan'ın bütün şehirlerinde tiyatro kurulması için *Türkistan Ülke Tiyatro Grubu*'nu kurdurmuştu.⁷¹ Türkistanlı aydınlar tiyatro ve onun sahnelenişi üzerinde birtakım değişiklikler yapmaya çalışmışlardı. 1913 yılında

⁵⁹ İristay Kuçkartayev-Aynur Öz, "Özbek Edebiyatından Seçmeler I", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sa:2, Güz 1996, s.328-329; Allworth, *The Modern Uzbeks from The Fourteenth Century to The Present A Cultural History*, s.150.

⁶⁰ Öz, *age.*, s.703.

⁶¹ Açık, *age.*, s.35.

⁶² Öz, *age.*, s.703; Elmurad Kholmatov, *Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlâni Hayatı ve Şiirleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Ankara, 2013, s.6.

⁶³ Allworth, *The Modern Uzbeks from The Fourteenth Century to The Present A Cultural History*, s.150-151.

⁶⁴ Açık, *age.*, s.64.

⁶⁵ Kholmatov, *adt.*, s.61; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.210.

⁶⁶ Begali Kasimov-Naim Kerimov, "Özbekistan Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi*, C.IX, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2007, s.466.

⁶⁷ Kâsimov, *agm.*, s.344; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.96.

⁶⁸ Edward Allworth, *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Duke University Press, London, 1994, s.204.

⁶⁹ Kâsimov, *agm.*, s.344; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.96.

⁷⁰ Açık, *age.*, s.73.

⁷¹ Üşenmez, *age.*, s.106.

Münevver Karî kalabalık bir grupla Türkistan halkının yaşam tarzını anlatan Özbekçe bir oyun sergilemeye çalışmıştı.

Tiyatro siyasi hedeflerinin yanında zamanla Türkistan halkının yaralarını saran bir geçim kaynağı haline gelmişti. Ceditçilerin sahneledikleri tiyatro oyunlarının gelirlerinin bir kısmı yaralı askerler ve onların aileleri tarafından kullanılmak üzere ayrılmıştı.⁷²

Ceditçilerden olan ve insanları aydınlatma yolunda hayatını kaybeden Abdullah Kadiri, Behbudi'nin Pederkuş dramının etkisiyle 1915 yılında *Bahtsız Küyav* adlı tiyatro eserini meydana getirmişti. Bu eser Taşkent tiyatrolarında oynanmıştı.⁷³

Tiyatronun Buhara'da gelişmesinde Abdurauf Fitrat'ın etkisi büyüktü. Fitrat bir yandan, bazı yerlerde usul-ü cedit mektepleri açarken diğer yandan tiyatro ile meşgul olmuştu.⁷⁴ Fitrat asıl ününü tiyatro eserlerinden almıştı. Fitrat sahne eserlerinde tarihî konulara yönelerek halkı aydınlatmaya çalışmıştı. *Oğuzhan, Çingiz Han, Timur Sağanası, Mukaddes Han* gibi tiyatro eserlerini yazmıştı.⁷⁵ *Çın Seviş* ve *Hint İhtilalcileri* eserlerinde temel konu Hindistan'ın bağımsızlığıydı. Hint ihtilalcileri adlı eserde İngilizlere karşı verilen mücadele bütün zorlukları ve ayrıntıları ile anlatılmıştı. Aşk teması asıl konuyu vermek için bir araç olarak kullanılmıştı.⁷⁶

Fitrat tiyatro eserlerinin sahnelenmesinde rol almıştı.⁷⁷ Fitrat'ın diğer bir tiyatro eseri olan *Şeytan'ın Tanrıya İsyanı* dramatik küçük bir destandı. Bu eserde şeytanın Allah'ın emirlerini dinlememesi anlatılmıştı. Ateşten yaratılan şeytanın çamurdan yaratılan Adem'e secde etmeyi kendine yakıştıramaması ve cennetten kovulması olayına değinilmişti.⁷⁸ *Ebulfeyz Han* adlı eser ise Özbek edebiyatındaki tarihî ilk drama olma niteliğinde idi. Bu eserde Ebulfeyz Han'ın tahta kalma çabaları ve halka yaptığı zulümler eleştirel bir şekilde anlatılmış ve neticede öldürülmesine değinilmişti. Yazarın asıl vurgulamak istediği ise zulüm karşıtı İbrahim karakteri ile verilmişti.⁷⁹

Abdülhamid Çolpan, Özbek edebiyatına birçok türde eserler kazandırmıştı. En sıkıntılı yıllarında tiyatro ve tercümeyle uğraşmıştı. Çolpan tiyatro eserleri yazmış, kulislerde bulunmuş ve genç tiyatrocuları destekleyen bir aydın olmuştu. Büyük Hint bilgisi Rabindranat Tagor'un *Seyahat Eden Kız* adlı eserini Özbek Türkçesine tercüme ederek Türkistan'a tanıtmıştı. Rus yazar Maksim Gorki'nin *Ana* adlı romanını ve Carlo

⁷² Khalid, *The Politics of Müslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, s.239.

⁷³ İristay Kuçkartayev-Aynur Öz, "Özbek Edebiyatından Seçmeler III", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sa:8, Güz 1999, s.328-329; Baymirza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, s.315; Öz, *age.*, s.703; Allworth, *The Modern Uzbeks from The Fourteenth Century to The Present A Cultural History*, s.150.

⁷⁴ Seyfettin Erşahin, "Fitrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mehrecli Tecdid Teklifi Üzerine", *Bilgi*, Güz, Sa:47, Güz, 2008, s.22.

⁷⁵ Açık, *age*, s.110; Baymirza Hayit, *Sovyet Birliğinde'ki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987, s.86; Baymirza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, s.29; Cezmi Eraslan, "Fitrat, Abdürreûf", *İslam Ansiklopedisi*, C.13, Diyanet Vakfı Yayınları, s.49.

⁷⁶ İristay Kuçkartayev-Aynur Öz, "Özbek Edebiyatından Seçmeler I", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sa:2, Güz 1996, s.322.

⁷⁷ Öz, *agm.*, s.704.

⁷⁸ Kuçkartayev, "Özbek Edebiyatından Seçmeler I", s.323.

⁷⁹ Öz, *agm.*, 704; Açık, *age.*, s.86.

Gozzi'nin *Princess Turandot* adlı eserini tercüme etmişti.⁸⁰ *Yarkın, Müştümzor, Hücum, Ortak Karşibeyav, Çorinii İsyani, Çopan Sevgisi* ve Rus tiyatro yazarı V. Yan ile birlikte *Hücum* adlı başarılı tiyatro eserleri de vermişti.⁸¹ Yazdığı eserlerde kadın hakları ile ilgilenmesi dikkat çekiciydi.⁸²

Tiyatrolar eserlerin belirli bir amaç doğrultusunda sahnelendiği yerler olmanın yanı sıra farklı şekillerde de kullanılmıştı. Çolpan Özbek milliyetçiliği yapmak ve halkın Sovyetleşmesine mani olmakla suçlandığı 1930'lu yıllarda Taşkent'te Turan tiyatrosunda halka hitap etmiş korkusuz bir şekilde konuşmuştu.⁸³

Tiyatronun sahnelenmesi olumsuz koşullar ve sansür gibi unsurların etkisiyle kolay olmamıştı. İlk tiyatro gösterimleri evlerde gerçekleşmiş ve uzunca bir süre devam etmişti.⁸⁴

Tiyatrodan sadece ceditçiler yararlanmamıştı. Sovyetler de kendi rejimlerine hizmet edip ideolojilerini yaysın diye Türkistan bölgesinde yüzlerce tiyatro kurmuşlar ve burada sahnelenen oyunların konularını belirlemişlerdi.⁸⁵

Ceditçilik döneminde sağlam bir şekilde temelleri atılan tiyatro kültürü, ceditçi yazarların çoğunluğunun katledilmesine rağmen ardından gelen yazarlar tarafından başarıyla devam ettirilmiştir.⁸⁶

SONUÇ

Tiyatro kökü çok eskilere dayanan ve yüzyıllar boyunca farklı bölgelerde farklı şekillerde gelişme göstermiş bir sanat dalıdır. Tiyatronun Orta Asya'daki tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Ancak modern tiyatro XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlamış ve XX. yüzyıl boyunca gelişme göstermiştir. Tiyatronun gelişmesinde İsmail Gaspıralı'nın liderlik ettiği ceditçilik hareketinin önemi büyük olmuştur.

Ceditçiler Rusya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanların üzerindeki ataleti kaldırmak, içinde bulundukları geri kalmışlığı onlara anlatmak için tiyatroyu bir yöntem olarak seçmişlerdir. Ceditçiler ayrıca tiyatroyu siyasi amaçlarını yaymak ve gençleri bir siyasi hedef doğrultusunda birleştirmek için bir araç olarak kullanmışlardır.

Mahmud Hoca Behbudi'nin *Pederkuş* adlı romanı tiyatronun etkisinin ne derece kuvvetli olduğunu göstermiştir. Behbudi'nin yanında Abdullah Karî, Abdülhamid Çolpan, Hamza Hekimzade Niyazi, Abdullah Avlâni, Abdurauf Fıtrat, Münevver Karî gibi birçok aydın eserler vermiştir.

⁸⁰ Hüseyin Özbay, *Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s.17.

⁸¹ İristay Kuçkartayev-Aynur Öz, "Özbek Edebiyatından Seçmeler II", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sa:6, Güz 1998, s.575-579; Öz, age., s.704; Baymirza Hayit, *Milli Türkistan Hürriyet Davası: Milli Türkistan Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.614.

⁸² Açık, age, s.113.

⁸³ Özbay, age., s.18.

⁸⁴ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.186. Hablemitoğlu, age., s.123.

⁸⁵ Baymirza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Güven Yayınları, Ankara, 1975, s.222.

⁸⁶ Öz, age., s.705.

Tiyatro eserlerinde kadın sorunları, adalet, eşitlik ve eğitimin önemi gibi konular ele alınmıştır. Bütün bu olumlu yönlerine rağmen tiyatro birtakım engellerle karşılaşmıştır. Rusya kendi devlet sistemini bozmaya yönelik bir çalışma olarak gördüğü tiyatro oyunlarını yasaklamaya çalışmıştır.

Tiyatro baskılar ve engellemelere rağmen gelişmeye devam etmiştir. Gizli de olsa eserler sahnelenmeye çalışılmıştır. Her oyunda seyircilere bir mesaj verilmiştir. Başlangıçta amatör gruplarla sahnelenen eserler daha sonraki yıllarda profesyonel gruplar tarafından seyircilere sunulmuştur.

Toplumsal gelişmesine bağlı olarak kadınlar da tiyatrodaki yerlerini almış ve toplum içinde önem kazanan etkilerini tiyatrodaki göstermeye başlamışlardır. Tiyatro halkın her kesiminin aydınlatılmasında önemli bir mihenk taşı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Açık, Fatma, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara, 2007.
- Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.557-605.
- Allworth, Edward, *The Modern Uzbeks from The Fourteenth Century to The Present A Cultural History*, Hoover Press, Stanford, 1990.
- Allworth, Edward, *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Duke University Press, London, 1994.
- Akı, Niyazi, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1963.
- Akyol, Taha, “Ceditçilik”, *İslam Ansiklopedisi*, C.7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss.211-213.
- Ayzayof, Hasan Sabri, *İsmail Gaspıralı Albümü ve Gaspıralı İsmail Hayatı Eserleri, Usûl-i Cedid Hareketi İçindeki Yeri*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1999.
- Curyeva, Barçınay, *İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistanda Ceditçilik Hareketi, İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara, 2004.
- Devlet, Nadir, *İsmail Bey Gaspıralı (1831-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Ercilasun, Ahmet B., “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri” <http://ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/?p=2> (05 05 2014).
- Eraslan, Cezmi, “Fıtrat, Abdürraûf”, *İslam Ansiklopedisi*, C.13, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss.48-49.

Erşahin, Seyfettin, Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mehrecli Tecdid Teklifi Üzerine", *Bilgi*, Güz, Sa:47, Güz, 2008, s.21-42.

Erşahin, Seyfettin, "Buhara'da Ceditçilik Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c:1, Sa:3, Ocak-Nisan 1999, ss.213-255.

Fuat, Mehmet, *Başlangıçtan Bugüne Türk ve Dünya Tiyatro Tarihi*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1970.

Güngör, Ebubekir, *Türkistan'da Fikir Akımları Ceditçilik Türkçülük*, İslamcılık, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Hablemitoğlu, Şengül-Hablemitoğlu, Necip, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi, (1893-1920)*, Ankara, 1988.

Hayit, Baymirza, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Güven Yayınları, Ankara, 1975.

Hayit, Baymirza, *Sovyet Birliğinde'ki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Hayit, Baymirza *Milli Türkistan Hürriyet Davası: Milli Türkistan Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

Heath, Tom Everett, *Central Asia: Aspects of Transition*, Routledge Curzon, London, 2003.

Haghighyeghi, Mehrdad, *Islam and Politics in Central Asia*, St. Martin Press, New York, 1995.

"Jadidizm", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jadidism>, (06 05 2014).

İsmail Bey Gaspıralı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

Khalid, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, University of California Press, Berkeley, 1999.

Khalid, Adeeb, "Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş" Çev: Müfit Balabanlılar, *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.636-643.

Kanlıdere, Ahmet, "Mercânî", *İslam Ansiklopedisi*, C.29, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.

Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, C.1, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985.

Kalkan, İbrahim, "Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa:14, Erzurum, 2000, ss.285-295.

Kasimov, Begali Mahmud Hoca Behbudiy, Tenlengen Eserler, Taşkent 1977.

Kasimov, Begali, "Ceditçilik", *Gazi Türkiyat*, Sa:6, Ankara, 2010, ss.335-361.

Karakaş, Şuayip, “Türkistan’da ilk Tiyatro Faaliyetleri ve Pederkuş Piyesi”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa:2, 2001, ss.162-185.

Kırımlı, Hakan, “Gaspıralı İsmail Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, C.13, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss.392-395.

Konçak, İbrahim, “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Sa:2(1), Çankırı, 2013, ss.105-114.

Kuçkartayev İristay-Öz Aynur, “Özbek Edebiyatından Seçmeler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sa:2, Güz 1996, ss.318-345.

Kuçkartayev İristay-Öz, Aynur “Özbek Edebiyatından Seçmeler II”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sa:6, Güz 1998, ss.573-610.

Kuçkartayev İristay -Öz Aynur, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sa:8, Güz 1999, ss.313-339.

Nagayev, Safter, “Dilde, Fikirde, İşte Birlik (Gaspıralı ve Türkistan)”, Çev: Bayram Orak <http://www.ismailgaspıralı.org/yazılar/snagayev.htm>, (18 04 2014).

Özbay, Hüseyin, *Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan’ın Şiirleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.

Öz, Aynur, “Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine”, *Türkler*, C.19, Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.702-708.

Polonskaya, Ludmila-Malashenko, Alexei, *İslam in Central Asia*, Ithaca Press, Reading, 1994.

Pope, Hugh, *Sons of The Conquerorste Rise of The Turkic World*, Overlook Duckworth, London.

Raşid, Ahmed, *The Resurgence Of Central Asia İslam or Nationalism?*, Oxford University Press, London, New Jersey, 1994.

Saray, Mehmet, *Makaleler*, C.3, Berikan Yayınları, Ankara, 2013.

Söyegov, Muratgeldi, “Türkmen Ceditçi Yazarlar”, *Gazi Türkiyat*, Sa:7, 2010.

Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Şimşir, Sebahattin, *Dünden Yarına Türkistan’da Türkler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Şuhret, Rizayev, *Cedit Draması*, Taşkent, 1977.

Tuncel, Bedrettin, *Tiyatro Tarihi*, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1938.

Terzi, Arzu, “İsmail Bey Gaspıralı’nın Yenilikçi Eğitim Modeliyle Osmanlı Medrese Sisteminin Değişimi Arasındaki Etkileşim”, *İslamla Yenilenme ve Birlik-I İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2013, ss.119-125.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C.III, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2003.

Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.

Üşenmez, Emek, *Yeni Özbek Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.

Wheeler, Geoffrey, *The Modern History of Soviet Central Asia*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964.

Yaman, Ertuğrul, *Gaspıralı İsmail ve Ortak Türkçesi*, Alternatif Yayınları, Ankara, 2002.

Zaat, İsmet, “Tiyatromuzun Kısa Tarihçesi ve Kırım Tatar Tiyatrosunun Kurucusu İsmail Bey Gaspıralı”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2003.